

Příčiny deprese československé ekonomiky na počátku 60. let 20. století

Úvod

Koncem 50. let minulého století bylo v Československu konstatováno, že úkoly přechodného období od kapitalismu k socialismu vytyčené IX. sjezdem KSČ v roce 1949 byly splněny, a že československá společnost vstupuje do nového, časově neomezeného období budování vyspělé socialistické společnosti, v němž měla komunistická moc prokázat svou, v nové Ústavě ČSSR zakotvenou „oprávněnost“ při vedení československé společnosti.

Nástup nové etapy budování socialismu vyžadoval přijetí nových přístupů řešení dalšího hospodářského rozvoje země a hospodářské politiky vůbec. Ta však zůstala v zajetí starých způsobů řízení období „revolučních změn“ po roce 1948, což ještě více zauzlidlo celou řadu již existujících rozporů v československé ekonomice, bez jejichž hlubší analýzy nelze pochopit celé následující období 60. let, které nesporně patří ke klíčovým v nejnovějších československých dějinách.

Východí situace

Hospodářský vývoj v Československu na počátku 60. let minulého století, zejména období let 1962 – 1963, byl dobou minulou označován za „pesimistické očerňování naší minulosti“. Odborná, ale i laická veřejnost spojovaly problémy československé ekonomiky na počátku 60. let s jednáním celostátní konference KSČ v červenci 1960 a s přijetím nové Ústavy ČSSR.

Celostátní konference KSČ konstatovala, že socialismus se stal rozhodující a převládající silou v hospodářské i politické oblasti. Toto konstatování o vítězství socialismu bylo odvozováno od úplné likvidace soukromé výroby, resp. malovýroby. Sčítání lidu v roce 1961 potvrdilo, že na 96 % obyvatel republiky přísluší k socialistickému sektoru národního hospodářství; pouze 3,8 % obyvatel bylo přímo spjato se soukromým sektorem jako individuálně hospodařící rolníci, řemeslníci a jiní drobní živnostníci.

Konference také projednala návrh nové ústavy, která nesla v některých svých formulacích výrazná znamení doby. V preambuli ústavy bylo uvedeno, že jsme vstoupili do „nového období našich dějin“, že „přecházíme k budování vyspělé socialistické společnosti a shromažďujeme síly pro přechod ke komunismu.“

Součástí usnesení celostátní konference KSČ se stalo schválení návrhu 3. pětiletého plánu (1961 – 1965), který byl označen za plán rozvoje „vyspělé socialistické společnosti.“ Vlastní příprava tohoto plánu začala již před XI.

sjezdem KSČ v roce 1958, a to ještě v době, než byl s konečnou platností uzákoněn 2. pětiletý plán. Optimistické představy o další cestě naší společnosti byly poznamenány i jednáním XXI. sjezdu KSSS počátkem roku 1959 a jeho závěry o přechodu sovětské společnosti k budování komunismu. První ucelený obraz o 3. pětiletce podávala směrnice předložená na jednání ÚV KSČ v září 1959.

Připravovaný plán nebyl postaven na seriózních ekonomických propočtech, ty byly víceméně ignorovány, ale upřednostňoval hlediska ideologicko – politická. Vycházel ze závěrů mezinárodní porady představitelů komunistických a dělnických stran v Moskvě v listopadu 1957, v nichž bylo deklarováno dostižení a předstížení kapitalismu v ekonomickém vývoji. Po sladění se záměry Sovětského svazu a zemí RVHP a územním propočtu (vzhledem k nové územní organizaci státu od 1. 7. 1960) byl tento plán na celostátní konferenci KSČ přijat a 17. 11. 1960 jej Národní shromáždění schválilo jako „Zákon o 3. pětiletém plánu národního hospodářství v ČSSR“.

Při posuzování návrhů 3. pětiletky docházelo k postupnému zvyšování jejich úkolů, pro jejichž zvládnutí nebyly reálné předpoklady. Tehdejší stranické a státní vedení v čele s A. Novotným podleho přílišnému sebeuspokojení z dosažených pozitivních výsledků závěru 2. pětiletky, resp. přecenilo objektivní možnosti hospodářství a hospodářské politiky. Zákon o 3. pětiletce tak stanovil proti původním politicko – hospodářským směrnícím podstatně vyšší úkoly: národní důchod se měl zvýšit o 42 %, průmyslová výroba o 56 % (na Slovensku o 84 %), zemědělská výroba o 22,8 % a osobní spotřeba minimálně o 30 %. Těmto záměrům měla odpovídat rozsáhlá investiční výstavba (vzrůst o 59 % oproti 2. pětiletce), jejíž rozhodující úkoly byly soustředěny do prvních dvou let 3. pětiletky. Pětiletka zůstávala v rámci dosavadního extenzivního vývoje a v podstatě počítala s prodloužením předchozích tendencí hospodářského vývoje. Ekonomika přitom neměla dostatek extenzivních zdrojů pro zabezpečení vysokých plánovaných úkolů. Navíc tvůrci pětiletky vůbec nepočítali s dopadem vnějších okolností i možností změny mezinárodní politické situace, a tudíž nevytvářeli ani potřebné rezervy k jejich odstranění či zmírnění.

Rokem 1961 vstupovala 3. pětiletka do své realizační fáze. Hned od počátku se začaly hromadit vážné problémy způsobené růstem napětí mezi zdroji a potřebami rozsáhlého investičního programu, docházelo ke zpomalení dynamiky růstu. Skutečný hospodářský vývoj se v závěru roku 1961 již natolik odchyloval od plánovaných ukazatelů, že bylo nutno snížit prováděcí plán na rok 1962 a v dubnu 1962 pak ÚV KSČ de facto rozhodl od plánu 3. pětiletky ustoupit, pětiletku odvolat a připravit nový národohospodářský plán v podobě sedmiletky (1964 – 1970). Po rozpadu 3. pětiletky byla ekonomika řízena ročními rozpisy prováděcích plánů, které již nevycházely z plánu pětiletky.

MATERIÁLY

Pokusme se nyní nalézt odpověď na otázku, proč, z jakých konkrétních příčin se poválečný, relativně rychlý růst československé ekonomiky v roce 1961 náhle zastavil.

Mezi rozhodující činitele růstu výroby patří jednak činitelé kvantitativní (výrobní zdroje), a jednak rozvoj faktorů zvyšujících produktivitu práce. Optimální by bylo, kdyby byl rozvoj výroby zajišťován kombinací těchto dvou činitelů, které by se vzájemně doplňovaly a prolínaly. Ve všech průmyslových zemích světa však docházelo (a dochází) k tomu, že v jistých obdobích ta či ona stránka převažuje. V Československu byl růst ekonomiky po 2. světové válce zajišťován z velké míry rozšiřováním výrobních zdrojů při relativně pomalém technickém rozvoji. Již v letech 1954 – 1955 se tento převážně extenzivní růst výroby dostával do rozporu s růstem produkce, resp. další rozšiřování výrobních zdrojů začínalo mít vysloveně neekonomický charakter. S postupným vyčerpáváním extenzivních zdrojů ekonomického rozvoje narůstal rozpor mezi existující soustavou řízení a potřebami využívat intenzivní faktory hospodářského růstu. Jinak řečeno, existující systém řízení brzdil včasnou orientaci a přechod na intenzivní, kvalitativní vývoj.

Charakteristickým znakem stávajícího systému řízení bylo preferenční, přednostní zajištění výroby, jejíž struktura byla určena centrálními orgány a byla administrativně podpořena všemi nástroji řízení. Centrální plán, který vycházel víceméně z představ o možných maximálních tempech růstu výroby v hlavních odvětvích, byl přes příslušná resortní ministerstva rozpracován v podobě rozpisu až na jednotlivé podniky. Podnikové plány byly často v nesouladu se skutečnými výrobními podmínkami, a tak rozhodující význam měly direktivní roční plány, které se však od centrálního plánu mnohdy podstatně lišily.

Kritériem efektivnosti práce podniků bylo plnění ukazatele „hrubé výroby“, který v sobě zahrnoval úhrnnou cenu nejen vyrobené produkce, ale i produkce rozpracované a nedokončené, bez ohledu na její kvalitu a hospodárnost výroby. Od splnění objemu výroby se pak odvíjel vývoj mezd. Druhým sledovaným ukazatelem efektivnosti byla produktivita práce, která se převážně měřila hrubou výrobou v poměru k použitému počtu pracovních sil.

Za této situace se podniky snažily vyhnout všemu, co by mohlo ohrozit plnění plánu (větším technickým změnám, změnám výrobní činnosti apod.). Již při sestavování plánu vedení podniku požadovalo co největší objem investic, co nejvíce pracovních sil a co nejnižší úkoly. Při realizaci plánu pak byla dáována přednost výrobě produktů s velkou materiálovou náročností a vůbec jakémukoli zvýšení cen (v důsledku podnikové kooperace, rozpracovanosti výroby, drobných změn ve výrobě), které bylo možné započítat do ceny výrobků a zvýšit tak objem hrubé výroby. Toto iracionální chování podniků, sledující pouze kvantitativní růst objemu výroby, brzdilo kvalitativní rozvoj a vedlo ve svých důsledcích k nehospodárnosti, ztrátám, k omezování technického rozvoje apod. Přes tyto

negativní jevy byl hospodářský vývoj hodnocen v podstatě pozitivně, poněvadž byly plněny plánované ukazatele výroby.

V letech 1956 – 1957, kdy se už začaly projevovat první příznaky vyčerpávajících se zdrojů extenzivního vývoje, začaly centrální orgány věnovat zvýšenou pozornost otázkám efektivity výroby a nalezení nového způsobu řízení, plánování a financování národního hospodářství. Ekonomická reforma v letech 1958 – 1960 (neoficiálně označována jako Rozsypalova reforma podle vedoucího zpracovatelských týmů Kurta Rozsypala) tyto cíle sledovala, ale prováděné reformní kroky byly polovičaté a nedůsledné.

Hlavní principy této reformy byly založeny na snaze vytvořit podmínky pro decentralizaci ústředního řízení, oslabit čistě kvantitativní zaměření plánu (odstranit ukazatele hrubé výroby) a přenesením důrazu na pětiletý plánovací horizont místo na roční prováděcí plány, vytvořit podnikům stálejší prostředí pro jejich fungování a rozhodování. Podniky (i jejich pracovníci) měly být motivovány na plnění plánu zavedením dlouhodobých normativů hmotné zainteresovanosti.

Reforma vnesla do dosavadního způsobu řízení ekonomiky nové prvky, které rozrušily centralistický a direktivní systém, ale neodstraňovaly jej, což byla její největší chyba. Prakticky neřešitelným problémem bylo sestavit v daných podmínkách konzistentní střednědobý plán a vytvořit předpoklady pro jeho splnění. Nová soustava řízení a plánování tak nedávala záruku pro věcné východisko z hospodářské situace. Navíc, narůstající chronické hospodářské obtíže na počátku 60. let byly označeny za výsledek přílišného oslabení centrálního řízení ekonomiky. Změny provedené v rámci reformy byly proto postupně zlikvidovány a potřeba realizovat zásadní změny v soustavě plánovitého řízení tak vyvstala ještě s větší naléhavostí. V roce 1962 došlo v podstatě k návratu k předchozím metodám řízení, narůstaly přímé zásahy do podnikové sféry, rozšiřoval se centrální aparát pro zásobování, kooperační a odbytové vztahy apod.

Někteří ekonomové, včetně K. Rozsypala, spojovali selhání reformy s dopady působení nepříznivých vnějších podmínek, zejména se zostřením mezinárodní situace v souvislosti s berlínskou (1961) a karibskou (kubánskou) krizí (1962). Obě krize sice nepřerostly ve válečný konflikt, ale socialistické země na ně reagovaly zvýšenými opatřeními jak k obraně společenství, tak i opatřeními hospodářského rázu.

Československo „kompenzovalo“ na přelomu 50. a 60. let dvojnásobným snížením stavu svých ozbrojených sil (v letech 1955 – 1956 a v roce 1958) modernizací armády sovětskými raketami a posílením obranyschopnosti v průběhu obou krizí, což odčerpalo ze státního rozpočtu nemalé finanční prostředky. Vzhledem k tomu, že se přezbrojení týkalo moderní raketové techniky, kterou vyráběl pouze Sovětský svaz, kapacita naší zbrojní, zvláště letecké výroby i vývozní možnosti zbrojního

průmyslu, a to i morálně zastaralého vojenského materiálu do zemí třetího světa, zůstaly nevyužity. Současně narůstalo pasívum našeho obchodu s vojenskou technikou se Sovětským svazem, který požadoval jeho vyrovnání dodávkami spotřebního zboží.

V souvislosti s berlínskou a karibskou krizí přijalo Československo i některá hospodářská opatření, která překračovala závažnost těchto událostí pro ČSSR a měla dopad na československou ekonomiku.

Snaha učinit z NDR „výkladní skříň socialismu“ zatížila již koncem 50. let všechny státy RVHP, zejména SSSR a ČSSR. Druhé kolo této pomoci pak začalo v roce 1961, kdy se již prakticky jednalo o záchranu NDR před jeho ekonomickým zhroucením. V období po berlínské krizi, v letech 1961 – 1963, zvýšilo Československo více jak desetkrát hodnotu dodávek zboží do NDR nad rámec dříve sjednaných obchodních dohod.

Problémy nedostatku financí v československém hospodářství byly způsobeny i platebními obtížemi Kuby. Šlo zejména o úhradu za vojenskou techniku a splácení a poskytování úvěru. Kuba žádala převést tyto své dluhy na dlouhodobý úvěr a odložení jeho splácení na pozdější dobu (od roku 1967). Československo většině kubánských požadavků vyhovělo, včetně zvýšení cen dováženého cukru a dokonce Kubě prominulo značnou část plateb za vojenský materiál a technickou pomoc.

Vážné hospodářské problémy vyvstaly v Československu také v souvislosti se změnou politiky mezinárodního komunistického hnutí vůči Čínské lidové republice po roce 1960, resp. v souvislosti s čínsko – sovětským sporem. Komunistická strana Číny začala již koncem 50. let provádět samostatnou politiku, která podle mínění Moskvy znamenala ústup z pozic marxismu – leninismu a přechod na pozice antisovětismu a nacionalismu. Následné přerušení obchodních styků mezi socialistickými zeměmi a Čínou po roce 1960 znamenalo pro Československo snížení obratu vzájemného obchodu do konce roku 1961 na jednu desetinu původního rozsahu. Československý vývoz nebylo možné pro jeho specifčnost umístit na jiných trzích a dovážené suroviny a potraviny musely být nakoupeny v kapitalistických zemích. Výrazné omezení čínsko – československých obchodních styků ještě dále prohloubilo krizi československého hospodářství.

Výrazné oteplení v mezinárodních vztazích, k němuž došlo po berlínské a karibské krizi, vytvořilo příznivou situaci pro rozvoj vzájemného obchodu mezi socialistickými a kapitalistickými zeměmi. Tento nový trend v mezinárodních vztazích je spojován s doktrínou „budování mostů“ nového amerického prezidenta L. Johnsona, založené na rozvíjení všestranných styků se socialistickými zeměmi (s výjimkou NDR, Kuby a Číny), především v oblasti rozšíření obchodu, hospodářské pomoci, výměny idejí a návštěvníků.

Československo postupně obnovilo po roce 1962 tradiční obchodní styky, které přerušila studená válka a současně podniklo kroky k navázání kontaktů nových. Obdobně tak učinily i ostatní socialistické země, což se projevilo ve zpomalení tempa růstu obrátu vzájemného obchodu, ale i v postupné ztrátě naší předchozí pozice monopolního dodavatele strojírenských výrobků a investičních celků do zemí RVHP. Stroje a modernější techniku, než jim mohlo nabídnout Československo, mohly jednotlivé členské země RVHP nyní nakupovat na západních trzích, mnohé stroje již dokázaly samy vyrobit a některé dokonce vyvážely. Země RVHP přestaly být definitivně vývozcem surovin a potravin. Výrazně vzrostl jejich export výrobků, zejména zpracovatelského průmyslu. Vzhledem k přežívajícím tendencím k hospodářské autarkii a různým ideologickým a politickým rozporům mezi členskými státy RVHP zůstaly nevyužity návrhy na kooperaci a specializaci výroby, která byla považována za nezbytný předpoklad úspěchu v ekonomickém soutěžení s kapitalismem. V červnu 1962 byl přijat dokument RVHP „Základní principy mezinárodní socialistické dělby práce“, o něco později se začaly vytvářet různé mezinárodní instituce RVHP, ale výsledky této vzájemné spolupráce byly ve srovnání s probíhající hospodářskou integrací západní Evropy minimální. Počátek 60. let byl ve znamení stagnace socialistické integrace v rámci RVHP.

Krizové jevy v československé ekonomice

Vedle uvedených skutečností objektivní povahy existovaly v československém hospodářství vlastní růstové obtíže, které nazrávaly již dlouho před rokem 1961. Projevovaly se postupně, např. ve zpomalování temp růstu národního důchodu, produktivity práce, průmyslové výroby apod.

Československo patřilo mezi země, jež dosáhly po 2. světové válce nadprůměrných temp rozvoje. Národní důchod, jako tehdejší ukazatel celkového výkonu ekonomiky v socialistických zemích, rostl v období 1949 – 1961 průměrně ročně o 7,9 %, osobní spotřeba o 6,3 %.

Základem dosažených výsledků byl rozvoj průmyslu. V průběhu první pětiletky (1949 – 1953) se objem průmyslové výroby zvyšoval průměrně ročně o 14,1 %, ve druhé pětiletce (1956 – 1960) o 10,7 %. Kromě rychlého růstu objemu průmyslové výroby došlo v průběhu let 1949 – 1960 ke strukturální přestavbě průmyslu i uvnitř průmyslových odvětví samotných, ve směru zvýšení podílu věcných činitelů výroby tj. výroby strojů a zařízení pro výstavbu ostatních odvětví národního hospodářství a zajištění obranyschopnosti země. Podíl strojírenství na celkové průmyslové výrobě se zvýšil z 18,9 % v roce 1948 na 31,4 % v roce 1963 a hutnictví z 9,6 % na 10,4 %. Nová orientace československé průmyslové výroby po roce 1948 byla dána nutností vyrovnat se s důsledky studené války (embargo a blokáda ze strany západních zemí) a přijetím role strojírenské velmoci v rámci sovětského bloku. Tento vývoj byl doprovázen řadou negativních jevů.

MATERIÁLY

Přednostní rozvoj strojírenství a kovodělné výroby zmenšil váhu ostatních průmyslových odvětví, zejména těch, která souvisela s životní úrovní obyvatelstva (průmysl textilní, konfekční, obuvnický, kožedělný a potravinářský). Při tom ovšem absolutně výroba v těchto odvětvích rostla, avšak pomaleji než průměr.

Ještě v letech 1961 – 1962 se dařilo udržet průměrné tempo růstu průmyslové výroby, v roce 1963 však došlo k jejímu absolutnímu poklesu pod úroveň roku 1962. Přírůstky průmyslové výroby byly na počátku 60. let zabezpečovány (téměř z poloviny) přírůstkem počtu pracovníků v souvislosti s uváděním nových výrobních kapacit do provozu. Průmyslová výroba a s ní i celá ekonomika byla orientována především na zajištění objemových ukazatelů plánu. Potřeba vyrábět co nejširší sortiment a udržovat maximální tempo rozvoje objektivně působila na oslabení pozornosti k otázkám efektivnosti výroby.

Strojírensko – metalurgický komplex, který se měl stát základem rozvoje národního hospodářství a životní úrovně, tuto svou roli nebyl schopen splnit. Rostla jeho investiční náročnost vůči objemu hrubé výroby a klesala efektivnost výroby a účinnost investic. V důsledku toho se jen pomalu zvyšovala technická úroveň strojírenství, která se tak postupně stávala brzdou rozvoje řady průmyslových odvětví i sebe sama, neboť neměla schopnost zajistit vlastní modernizaci. Na počátku 60. let bylo z celkového počtu strojů a zařízení 25,6 % starších 10 let, 27,3 % starších 20 let, 13,4 % starších 30 let a 6,1 % starších 40 let. Řada podniků se modernizaci a rekonstrukci bránila, neboť si byla vědoma toho, že tyto akce povedou k dočasnému zpomalení růstu jejich výroby. Na intenzivní způsob výroby spojený s rekonstrukcí a modernizací nebyly podniky připraveny. Bránil tomu jak starý administrativní systém řízení, který byl nastaven na podmínky extenzivně zaměřeného vývoje, tak i nepřipravenost pracovníků podnikové sféry, kteří by jej mohli zabezpečovat (technici, konstruktéři apod.). Problémy spojené se změnou struktury průmyslové výroby působily jako jedna z příčin krize československé ekonomiky v letech 1961 – 1963.

Rozvoj průmyslové výroby byl zajišťován především, jak jsem již uvedl, rozšiřováním výrobních kapacit vyžadujících nové pracovní síly. V letech 1948 – 1963 bylo do výrobních odvětví vloženo 72,8 % investic, nejvíce v závěru druhé pětiletky. Jednalo se o odvětví investičně náročná s dlouhodobou návratností vložených investic. Vcelku pozitivní poměr mezi vloženými investicemi a dosaženým přírůstkem hrubé výroby po roce 1948 se v roce 1958 začal jevit jako méně efektivní a signalizoval, že možnosti dalšího rozvoje extenzivním způsobem jsou vyčerpány.

Vážným problémem bylo v této situaci prodlužování průměrné doby investiční výstavby a s ní spojené pozdní uvádění staveb do provozu. Nízká úroveň plánování se projevovala v nereálnosti rozsahu a struktury investiční

výstavby. Docházelo tak k umrtvení investovaných prostředků, aniž přinesly nějaký užitek. Např. k 1. 1. 1961 bylo rozestavěných 17 836 akcí, k 1. 6. tento počet vzrostl na 22 460. Právě nesplnění úkolů prvního roku 3. pětiletky v investiční výstavbě se stalo jedním z bezprostředních popudů k zabrzdění růstu výroby na počátku 3. pětiletky. Koncem roku 1963 bylo v nedokončené výstavbě vázáno více jak 40 miliard korun.

Úkoly investiční výstavby byly postaveny na nereálném růstu produkce a produktivity práce všech jejich prováděcích subjektů. Zvýšená investiční činnost vyvolávala tlak zejména na průmyslové stavitelství a potřebu investic pro jeho vlastní rozvoj, takže vznikala do jisté míry často zbytečná výroba pro výrobu. Pro stavební podniky bylo za daného stavu také výhodnější realizovat materiálově náročnější základní stavební práce (výkopy, hrubé stavby), než práce dokončovací s vyšším podílem živé práce.

Napětí v oblasti stavebních kapacit vytvářely i některé podniky, které si vytvořily v souladu se zásadami Rozsypalovy reformy „vlastní“ zdroje na investiční výstavbu, s kterou stát nepočítal. Absurdní situace v investiční výstavbě vyvrcholila na jaře 1962, kdy došlo k zastavení nebo odsunutí realizace 17 důležitých staveb celospolečenského významu a současně začala výstavba 454 nových drobných staveb v nákladu 620 mil. korun.

Naléhavým požadavkem doby bylo i řešení vážných problémů zemědělské výroby, jejíž vývoj v podstatě stagnoval na úrovni dosažené koncem 50. let.

Nejdůležitějším ekonomickým ukazatelem rozvoje zemědělské výroby byl vývoj objemu zemědělské produkce. Zatímco vyspělé kapitalistické země Evropy a USA dosáhly tohoto předválečného objemu již brzy v poválečných letech, v Československu se tak stalo až v roce 1966. Pozvolný vzestupný trend v ČSSR byl tažen především růstem odvětví živočišné výroby (zejména na Slovensku). V rostlinné výrobě docházelo jen k mírnému rozšiřování osevních ploch a zvyšování hektarových výnosů hlavních zemědělských plodin.

Poválečný vývoj zemědělské výroby v Československu vycházel ze stavu silně narušeného válkou a byl poznamenán důsledky nebývalého sucha v roce 1947, úbytkem asi 730 tisíc pracovních sil v souvislosti s odsunem německého obyvatelstva z pohraničí, kde byla jedna pětina veškeré zemědělské půdy. Od roku 1949 pak začala přestavba zemědělské malovýroby na socialistickou velkovýrobu – kolektivizace, která trvala deset let. I když byla spojena s řadou problémů, v jejím průběhu nedošlo k poklesu zemědělské produkce.

Hlavním problémem zemědělské výroby bylo to, že zaostávala za potřebami národního hospodářství, zejména pokud šlo o rostoucí spotřebu potravin, později i změnu její struktury směrem ke kvalitním potravinám. Situace byla řešena zvýšeným dovozem jak potravinářských výrobků, tak i surovin pro rozvoj

MATERIÁLY

vlastního zemědělství (krmiva). Podíl dovozu těchto komodit se pohyboval kolem 20 % na celkovém našem dovozu a saldo zahraničního obchodu v potravinách nezmírnil ani vývoz tradičních československých výrobků – chmele, sladu, piva a cukru.

Hned od počátku plnění 3. pětiletky se ukázala nereálnost hesla splnit 3. pětiletku v zemědělství za čtyři roky. Produkce v zemědělské výrobě se v prvním roce pětiletky zvýšila jen nepatrně: živočišná výroba vzrostla o 5,2 %, rostlinná výroba oproti roku 1960 klesla o 2,8 %. Projevovaly se citelné nedostatky ve výkupu zemědělských výrobků, zejména masa a mléka, což narušovalo plynulé zásobování a vytvářelo tlak na zvýšený dovoz zemědělských produktů ze zahraničí.

Řešení složité situace v zemědělství bylo spatřováno v koncentraci jeho výroby a v zavedení velkovýrobních forem práce. Tyto organizační změny v zemědělské výrobě na přelomu 50. a 60. let souvisely i s novou územní organizací státu v roce 1960.

Koncem roku 1959, kdy bylo dosaženo největšího počtu družstev u nás, existovalo 12 560 jednotných zemědělských družstev (dále jen JZD) a sdružovalo bez mála 995 tisíc osob. K 30. 9. 1963 už to bylo jen 7 596 JZD. Slučování družstev bylo organizováno cestou shora, což naráželo na mnohé těžkosti. Docházelo totiž ke slučování družstev dobře hospodařících s družstvy neúspěšnými. Půdu některých špatně hospodařících družstev přebíraly i státní statky, které se při velké výměře půdy naopak rozdělovaly na menší celky. Reorganizace se týkala i strojně traktorových stanic (dále jen STS), od nichž musela JZD nakoupit stroje. STS se pak soustředily ve své činnosti na poskytování technických, mechanizačních a různých dalších služeb pro zemědělství.

Pro nová i stará JZD byly od počátku roku 1960 stanoveny jednotné výkupní ceny a systém povinných dodávek byl nahrazen smlouvami mezi zemědělskými podniky a výkupními organizacemi o výšce a struktuře tržních dodávek. Výkupní ceny však zůstávaly na úrovni výrobních nákladů.

Přes tyto provedené kroky se situace v zemědělství až do roku 1964 příliš nezměnila. Zemědělství neztratilo svůj malovýrobní charakter. Průměrná výměra jednoho družstva byla ke konci roku 1963 611 hektarů zemědělské půdy (ke konci roku 1959 353 ha.). S výjimkou typických chmelařských, zelinářských aj. oblastí pěstovaly jednotlivé zemědělské závody téměř všechny produkty.

Výrazné omezení finančních prostředků pro zemědělství, v důsledku hospodářské krize, brzdilo jeho mechanizaci, jako jednoho z nejvýznamnějších činitelů zvyšování produktivity práce, i stavbu velkokapacitních objektů. V roce 1962 připadal jeden fyzický traktor na necelých 73 ha zemědělské půdy

(v západních zemích na 33 ha). Objem mechanizačních prostředků zemědělské výroby sice mírně rostl, ale stroje byly využívány jen málo komplexně, tj. jako součást celého technického řetězce výroby.

Zemědělství se také potýkalo s nedostatkem pracovních sil, které mu odčerpala průmyslová výroba (pokles v letech 1954 – 1962 o 22 %), a dále se zhoršováním věkové struktury a vzhledem k úrovni sociálního zabezpečení i s nedostatkem mladých kvalifikovaných sil. Nedostatečná stávající kvalifikace vedoucích, ale i dalších pracovníků se odrážela v celkové úrovni řízení (60 % předsedů JZD mělo v roce 1963 jen základní vzdělání).

Problémem byla i disproporce mezi rostlinnou a živočišnou výrobou v důsledku zaostávání rostlinné výroby, což se ve svých důsledcích následně odráželo v zásobování obyvatelstva potravinami a v jejich skladbě na trhu.

Celý vývoj zemědělské výroby probíhal převážně, stejně jako výroby průmyslové, extenzivním způsobem. Chybělo lepší využití zemědělské a orné půdy, zvýšení užítkovosti hospodářských zvířat a vůbec 3. pětiletka nestanovila koncepci rozvoje zemědělské výroby s ohledem na jeho vnitřní provázanost, vývojové trendy a vazby na ostatní odvětví národního hospodářství.

S vnitřní ekonomickou koncepcí byla těsně spjata otázka našich vnějších ekonomických vztahů. Pro Československo jako malou, ale průmyslově vyspělou zemi s velkým podílem zpracovatelského průmyslu, s neúplnou surovinovou základnou bylo nemožné realizovat jakoukoliv koncepci svého ekonomického vývoje, aniž by byla předem vyjasněna koncepce jeho vnějších ekonomických vztahů.

Vývoj československého zahraničního obchodu na počátku 60. let byl věrným odrazem celkového extenzivního vývoje výroby a z něho vyplývajících problémů rozvoje naší ekonomiky. Jedním z hlavních úkolů zahraničního obchodu bylo zmírnit vnitřní ekonomické problémy, zejména získat potřebný objem zemědělských produktů, surovin a paliv pro strojírensko - metalurgický komplex i pro lehký průmysl (textilní, kožedělný). Dovoz těchto položek byl kryt vývozem především strojů a strojírenských výrobků.

Vnější ekonomické vztahy byly orientovány na země RVHP a přednostně na sovětskou ekonomiku a její potřeby. Od počátku 60. let se změnilo postavení ČSSR v RVHP jako průmyslově vyspělé země. Jak jsem již výše uvedl, postupná industrializace členských států RVHP a vybudování vlastního průmyslu především strojírenství, vedla k relativnímu snižování dovozu výrobků strojírenského průmyslu. Výsledkem bylo snížení tempa růstu československého exportu ve srovnání s ostatními zeměmi RVHP, ale i postupné sblížení položek jejich vývozu (strojů a zařízení) a pokles dovozu potravin a surovin z těchto zemí.

Situaci řešilo Československo užší spoluprací se Sovětským svazem. Ale i zde se začaly objevovat příznaky toho, že dosavadní spolupráce ztrácela z hlediska potřeb sovětské ekonomiky další perspektivu. Sovětský svaz začal podmiňovat stoupající požadavky Československa i ostatních zemí RVHP na dovoz surovin úvěrovou účastí na jejich těžbě. Dále pak projevoval spíš než o dovoz strojů a zařízení pro těžký průmysl zájem o špičkové stroje a zařízení pro chemický a lehký průmysl, pro jadernou energetiku, některé speciální dopravní prostředky, spotřební zboží apod. Pro československý průmysl se tak naskytla příležitost provést změnu orientace strojírensko - metalurgického komplexu na užší a kvalitní sortiment a tím i změnu struktury našeho zahraničního obchodu, tj. zvýšit vývoz spotřebního zboží a dovoz potřebných strojů pro výrobu a vývoz našich speciálních strojů. Československý průmysl však nebyl na tuto novou roli připraven. A tak naše zboží dále naráželo na zahraničních trzích na staronový problém – nízkou technickou úroveň a kvalitu většiny nabízených výrobků, jakož i neschopnost zabezpečit komplex služeb, které byly s prodejem a udržováním výrobků spojené.

Zaostávání značné části naší zvláště strojírenské výroby v oblasti technického kvalitativního rozvoje vyplývalo z širokého výrobního sortimentu a z nedostatečného uplatnění výsledků výzkumu a vývoje ve výrobě. Tyto skutečnosti se odrážely zejména na trhu s kapitalistickými státy, na němž muselo Československo platit za dovážené výrobky a suroviny vývozem stále většího množství svých výrobků a tím i větším množstvím práce. I tak rostla zadluženost Československa v kapitalistickém světě (v letech 1960 – 1964 stoupla 2,2krát), nejvíc v roce 1961. Zahraniční obchod tak neplnil ani svůj druhý hlavní úkol – kompenzovat omezené možnosti vlastní vědecko-výzkumné základny a zabezpečovat komparativní úspory společenské práce vyplývající z výhod mezinárodní dělby práce.

S vyspělými kapitalistickými státy se projevovalo pasivní saldo při vzájemné výměně zboží a efektivnost mnohých obchodních operací byla pro československou stranu nízká až ztrátová. Světové ceny, za něž jsme byli nuceni své zboží prodávat, byly určovány světovými výrobními náklady, které byly na Západě oproti ČSSR mnohem nižší. Ztráty ze zahraničního obchodní činnosti byly hrazeny ze státního rozpočtu. Podniky samotné často vůbec nevěděly, zda je prodej jejich zboží ziskový či ztrátový, neboť své výrobky pro export prodávaly podnikům zahraničního obchodu za domácí velkoobchodní ceny a o víc se prakticky nestaraly. Na ceně prodávaného československého zboží se často nepříznivě podepsaly i malé prodejní zkušenosti lidí pracujících na obchodních zastupitelstvích v zahraničí.

Problémy v zahraničním obchodě nemělo Československo jen se státy RVHP a průmyslově vyspělými zeměmi Západu, ale i se zeměmi rozvojovými, které se hlásily k nekapsitalistické cestě ekonomického vývoje. Mezi významné momenty, které tento obchod ovlivňovaly, patřily obavy z nestabilní politické situace

v těchto zemích, která ohrožovala návratnost poskytnutých úvěrů na nákup československých strojů, zařízení a celých investičních celků a také zbraní. Výběr rozvojových zemí pro obchod ovlivňovala i potřeba zajistit si dovoz potřebných surovin.

Československý obchod s rozvojovými zeměmi byl zamýšlen do jisté míry jako doplněk, později i jako náhrada za obchod s vyspělými kapitalistickými zeměmi. Z ideologického hlediska se pak jednalo o zápas mezi kapitalistickým a socialistickým táborem o ovládnutí tzv. třetího světa. I když tento obchod nepřinesl očekávané výsledky, zapadal do koncepce československých zahraničních obchodních vztahů, tj. vývoz strojů a zařízení výměnou za suroviny a potraviny.

Výše uvedené skutečnosti svědčí o tom, že zahraniční obchod nevytváří tlak na přizpůsobení domácí výroby trendům světového obchodu, ba právě naopak. Československo tak znovu (stejně jako v roce 1947 a 1956) stálo před rozhodnutím, jaké bude do budoucna jeho místo v mezinárodní dělbě práce ve světové ekonomice. V dané chvíli opět převážily motivy ideologické. Jako brzda působila i hluboce zakořeněná struktura československé ekonomiky.

Závěr

Než se pokusíme o stručné shrnutí příčin deprese československé ekonomiky na počátku 60. let minulého století, provedme alespoň stručnou bilanci výsledků 3. pětiletky. Ta se sice v roce 1962 rozpadla a teprve v druhé polovině roku 1964 se podařilo dosáhnout oživení hospodářského růstu, které pokračovalo i v roce 1965.

Průmyslová výroba vzrostla v letech 1961 – 1965 o 29 % (na Slovensku o 44 %). Zemědělskou výrobu se výrazněji zvýšit nepodařilo, v roce 1965 dosahovala 97% úrovně z roku 1960. Místo plánovaného růstu národního důchodu o 42% bylo dosaženo přírůstkem 10,2 %. Růst životní úrovně obyvatelstva byl z velké části realizován ze zdrojů, které se v tomto období nevytvořily.

Domnívám se, že hlavní příčiny, které vedly k prudkému zpomalení tempa ekonomického rozvoje a k růstu problémů československé ekonomiky na počátku 60. let 20. století spočívaly:

1. v oficiální stalinské politické linii, která nacházela svůj výraz ve všech oblastech hospodářského života od vlastnických vztahů přes centrální řízení a plánování ekonomiky až po jednostrannou orientaci na státy RVHP. Její absolutizace nedovolovala přijetí nových představ o socialistické ekonomice a jejího nového způsobu řízení. Z toho pak vyplývala
2. neschopnost stávajícího stranického a státního vedení připravit reálný program přechodu československé ekonomiky od extenzivního

k intenzivnímu rozvoji, který by respektoval světové trendy hospodářského vývoje v souvislosti s výsledky a tendencemi vědeckotechnické revoluce.

K těmto dvěma hlavním příčinám se pak družily objektivní těžkosti, které nebylo možné předvídat (krizové jevy v mezinárodně – politické situaci, rozměry počasí apod.). Nepříznivý vývoj československé ekonomiky počátkem 60. let vytvořil novou atmosféru v KSČ a v celé společnosti a vyústil v událostech let 1968 – 1969.

Milan Sekanina

Literatura:

- [1]. 20 let rozvoje ČSSR. Praha, NPL 1965.
- [2]. Goldmann, J., Kouba, K.: Hospodářský růst v ČSSR. Praha, Academia 1967.
- [3]. Goldmann, J. a kol.: Problémy československé ekonomiky roku 1990. Praha, EÚ ČSAV 1974.
- [4]. Historická statistická ročenka ČSSR. Praha, SNTL 1985.
- [5]. Chytil, Z., Sojka, M.: České ekonomické myšlení v letech 1948 – 1969. Politická ekonomie 4/2003, s. 565 – 590.
- [6]. Kaplan, K.: Kořeny československé reformy 1968. Brno, Doplněk 2000.
- [7]. Průcha, V.: Ekonomický vývoj Československa a aktuální otázky hospodářské politiky. Bratislava, Pravda 1989.
- [8]. Průcha, V.: Etapy hospodářského vývoje Československa v letech 1945 – 1980. Politická ekonomie 5/ 1980, s. 465 – 477.
- [9]. Rendl, V., Kubík, J.: K vývoji naší ekonomiky v posledních letech. Plánované hospodářství 4/1966, s. 1-12.
- [10]. Šik, O.: Příspěvek k analýze našeho hospodářského vývoje. Politická ekonomie 1/1966, s. 1 – 32.
- [11]. Šulc, Z.: Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945 – 1995. Brno, Doplněk 1998.
- [12]. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ od Celostátní konference KSČ 1960 do XII. sjezdu KSČ. Praha, NPL 1962.